

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

КЛИМОВСЬКИЙ Сергій Іванович

УДК 940.1. (477.41):301:18

СОЦІАЛЬНО-ТОПОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК КИЄВА
XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОРІЧЧЯ

Історичні науки — 07.00.04 — археологія

07.00.01

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ — 1997

00743369 (W)

Дисертацією є рукопис.
Робота виконана у відділі археології
НАН України
Науковий керівник

доктор Історичних наук
ІВАКІН Гліб Юрійович
Інститут археології НАН України
провідний науковий співробітник

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук КУЧЕРА Михайло Петрович
Інститут археології НАН України, провідний науковий співробітник
кандидат історичних наук САС Петро Михайлович
Інститут історії НАН України, старший науковий співробітник

Провідна установа Київський Національний університет
імені Т.Шевченка, кафедра давньої та
нової історії України

Захист відбудеться "24" листопада 1998 р. о 14 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 50.25.01. по захисту
дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
при інституті археології НАН України за адресою:
254055, Київ-210, вул.Героїв Сталінграда, 12

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці
Інституту археології НАН України (Київ, вул.Героїв Сталінграда, 12)

Автореферат розіслано 22 січня 1998 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

В.О.ПЕТРАШЕНКО

Суспільний інтерес до історичної урбаністики помітно зріс у 60–70-ті роки, коли урбанізація сучасного суспільства набула швидких темпів і значних розмірів, що зумовило необхідність осмислення тенденцій і рушійних сил цього процесу та звернення до його витоків. Загальний розвиток історичної науки і вдосконалення методів дослідження відкривають нові можливості у вирішенні тих завдань, що постають сьогодні перед історичною урбаністикою: дослідження ритмів, темпів, факторів і форм урбанізації у їх конкретно-історичному розвитку і розробка на цьому підґрунті її регіональної типології.

В руслі цих досліджень вже ставилось питання про необхідність систематизації і узагальнення розрізненного матеріалу для створення територіальної історії середньовічного Києва. Проте, якщо з давньоруського періоду існує ціла низка ґрунтовних праць, а останнім часом з'явилися роботи і з історії міста XIII–XV ст., то самостійного дослідження з розвитку Києва XVI — першої половини XVII ст. ще не створено.

Систематичні археологічні дослідження Києва дозволили в останню чверть сторіччя накопичити важливий матеріал з історії міста XVI–XVII ст., узагальнення і систематизація якого не тільки суттєво доповнює порівняно невелику чисельність повідомлень писемних джерел, але й надають змогу перейти до більш ґрунтовної розробки проблем розвитку Києва тієї доби.

У вирішенні цього завдання перспективним також є використання системного методу, що дозволяє розглядати розвиток міста як еволюцію цілісної соціально-економічної системи у просторі і часі, але поки що історія жодного пізньосередньовічного міста України ще не розроблялась у такому аспекті, хоч сама проблема була поставлена вже у 70-ті роки.

Зростання суспільного інтересу до історії міст України, і перш за все до Києва як столиці, та нерозробленість означеної проблематики обумовлюють актуальність даної роботи.

Предметом дослідження є пізньосередньовічний Київ як соціальна система у динаміці її просторового розвитку.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на підставі системного аналізу усіх категорій наявних джерел визначити тенденції і закономірності соціально-топографічного розвитку Києва XVI — першої половини XVII ст.

Відповідно до мети постають і завдання дослідження:

- виявлення, систематизація і загальний аналіз інформації з проблеми соціально-топографічного розвитку Києва;
- визначення просторової і соціальної структури Києва XVI — першої половини XVII ст.;
- аналіз динаміки соціально-топографічного розвитку Києва;
- визначення етапів і закономірностей у процесі формування міського простору Києва означеної доби.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені подіями, що кардинально вплинули на розвиток Києва: знищенням міста у 1482 р. Менглі-Гіреєм, яке відбулось на тлі змін у його політико-адміністративному статусі, та виходом міста з державної системи Речі Посполитої внаслідок Визвольної війни 1648-1654 рр.

Просторові межі дослідження охоплюють усю територію середньовічного Києва і його околиць, що обіймала межиріччя Дніпра, Либіді і Сирця.

Головною джерельною базою дослідження є археологічний, нумізматичний і сфрагістичний матеріал Києва, здобутий переважно в останні десятиріччя, а також писемні і графічні джерела, численні джерелознавчі студії з різних категорій історичних джерел та їх висновки.

Методологічну базу дослідження є основні положення загальної теорії систем, у поєднанні з комплексним аналізом усього спектру джерел, пов'язаних з соціально-топографічним розвитком Києва означеної доби, а також методи структурно-функціонального і порівняльно-історичного аналізу.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є першим спеціальним дослідженням історичної і соціальної топографії Києва XVI — першої половини XVII ст., де історія пізньосередньовічного українського міста розглядається як розвиток соціально-економічної системи. До наукового обігу також вперше вводяться нові дані про археологічні пам'ятки Києва цієї доби.

Теоретична та практична цінність роботи полягає в тому, що вона певною мірою заповнює лауну, яка тривалий час існувала у киевознавстві, її загальні висновки та окремі розробки можуть бути використані під час здійснення аналогічних досліджень для інших міст України, для створення

узагальнюючих та науково-популярних робіт з пізньосередньовічної історії Києва і України, для підготовки підручників і курсів лекцій, створені експозицій музеїв, розробці екскурсійних маршрутів, для визначення заповідних та охоронних зон культурного шару у м. Києві.

Особистий внесок здобувача у роботах, опублікованих у співавторстві з І.І. Мовчаном і А.В. Реутовим, полягає в тому, що мною було здійснено аналіз археологічних і писемних джерел XVI–XVIII ст. з питання появи молдаван у Києві, топографії їх розселення, соціального статусу, збереження житлобудівничих традицій та пов'язаних з ними жертвених обрядів.

Апрорбація основних положень дослідження здійснена у наукових публікаціях, а також у вигляді наукових доповідей на всеукраїнській та міжнародних конференціях у Києві, Москві та Переяславі-Хмельницькому.

На захист виносяться такі положення:

1. Незважаючи на зміни політико-адміністративного статусу Києва та нищівне розорення 1482 р., внутрішній потенціал міста не був вичерпаний і його розвиток у XVI — першій половині XVII ст. відбувається по висхідній.

2. На початок XVII ст. міський простір Києва повністю відновлюється у межах міста давньоруського часу.

3. У формуванні міського простору Києва цієї доби провідна роль належала Подолу, який був головним містоутворюючим ядром. З другої половини XVI ст. подібну функцію починає виконувати і Печерське містечко.

4. На середину XVII ст. темпи швидкого зростання Києва уповільнились, що було пов'язано з умовами феодалного землеволодіння у містах Речі Посполитої.

Структура та обсяг роботи обумовлені метою і завданнями дослідження. Вона складається із вступу, п'яти розділів, висновків, ілюстрацій та списку використаної літератури і архівних матеріалів. Обсяг роботи — 232 С.

З М І С Т

У вступі обґрунтовується актуальність і новизна дослідження, визначається його предмет, хронологічні та просторові межі, мета і основні завдання, що обумовлює наукову методіку, джерелознавчу базу і структуру дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

У розділі подається та аналізується джерелознавча база та історіографія проблеми. Дослідження ґрунтується на головних категоріях історичних джерел — писемних, археологічних і графічних, комплексне використання яких у поєднанні з даними нумізматики, епіграфіки, сфрагістики та новими розробками з медієвістичної урбаністики і проблем розвитку феодалізму у Східній Європі: дозволяє всебічно та об'єктивно дослідити процес соціально-топографічного розвитку Києва XVI — першої половини XVII ст.

Хронологічна і просторова нерівномірність відображення писемними джерелами окремих аспектів з теми дослідження, посилює значення даних археології, які стають єдиним джерелом з окремих питань.

За темою дослідження найбільш інформативними є писемні джерела, які містять статистичні дані — люстрації Київського воєводства і реєстри збору податків, що дозволяє досить докладно прослідкувати динаміку розвитку окремих районів міста.

Найдавнішою є люстрація 1552 р. Видана вперше О.Малиновським, вона, за пізнішим записом 1616 р., була датована ним 1545 р. У повторному виданні в "Архиве Юго-Западной России" вона датується 1552 р., що призвело до ситуації, коли ця люстрація подавалася дослідниками під різними датами, але, як доведено Н.М.Яковенко, 1552 р. є найбільш ймовірною датою.

Люстрації 1552 і 1570 рр. є найбільш інформативними, а надалі, внаслідок протидії місцевої влади проведенню ревізій маєтностей урядом, їх інформативність різко знижується і лише люстрація 1619 р., відкрита Н.М.Яковенко, подає найбільш докладний опис київського замку.

Близькими до них за змістом є податкові тарифи (найбільш інформативний — тариф 1571 р.), податкові квитки з володінь Видубицького монастиря, описи маєтностей монастирів. До них можна також додати розписи Києву другої половини XVII ст.

Важливе значення, особливо для дослідження землеволодіння і землекористування, а також статусу київських юридик має численний актовий матеріал, виданий переважно у збірках: "Акты, относящиеся к истории Западной России", "Архиве Юго-Западной России" і "Акты,

относящиеся к истории Юго-Западной России". Частина його міститься також в "Историческом сборнике" П.А.Муханова, "Сборнике материалов для исторической топографии древнего Киева", окремих публікаціях у "Киевской старине" та інших часописах XIX–XX ст., "Каталозі документів з історії Києва XV–XIX ст.", фондї Київської духовної академії Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського тощо.

Важлива інформація зафіксована також нарративними джерелами XVI–XVII ст., з яких для теми дослідження становлять найбільший інтерес трактат 1594 р. київського біскупа Ю.Верещинського "Спосіб заселення Нового Кисва", який є середньовічною працею з урбаністики, щоденник Г.Боплана (1640–ві роки) та нещодавно опубліковані Я.Д.Ісаєвичем записки М.Груневега (1584 р.).

Пізньосередньовічні Густинський літопис, хроніка Биховця і 14 білорусько-литовських літописів, більшість з яких доведена лише до середини XV ст., подають історію Кисва майже виключно у контексті його відношень з державою, а власно міське життя залишається поза їх увагою. Козацькі літописи XVII–XVIII ст. (Г.Грабянки, С.Величка, Самовидця), як і хроніка І.Єрлича, присвячені переважно подіям Визвольної війни.

З цієї категорії писемних джерел найбільш важливими для теми дослідження є Київський (1241–1621) і Межигірський (1608–1700) літописи, що містять оригінальну інформацію з історії Києва та "Хроніка" Ф.Софоновича, який сам походив з Києва.

Міська хроніка як жанр у тогочасній Східній Європі не склалась і її роль у XVII–XVIII ст. частково виконували гродські книги, але внаслідок бурхливих подій Хмельниччини і Руїни та пожеж міського архіву у XIX ст. київська і житомирська книги дійшли до нас занадто фрагментованими.

Незамінним джерелом з історичної топографії Києва є малюнки і плани міста XVII — початку XIX ст.

План 1638 р., що є найдавнішим, більш-менш докладно передає лише забудову Печерська, а інша частина зображена занадто умовно, і тривала полеміка між М.І.Петровим, С.Т.Голубєвим і В.Г.Ляскоронським не додала йому інформативності. Важливі відомості про київську околицю містить також карта С.Старовольського 1640-их років.

Співставлення Г.Ю.Івакіним, І.С.Красовським, Л.А.Пономаренко, Г.В.Алфьоровою і В.О.Харламовим плану 1695 р. з низкою планів XVIII ст. та інструментальним планом 1811 р., підкріплене даними археології, помітно посилює його значення для реконструкції планування і забудови середньовічного Києва.

З серії рукописних планів XVIII–XIX ст. (Відділ картографії Національної бібліотеки України) особливо слід відзначити план оболонських сінокосів 1848 р., ретроспективний аналіз якого дозволяє відтворити ситуацію тут і для більш ранішого часу.

Малюнки 1651 р. А.ван Вестерфельда, відомі за копіями XVIII ст., з яких вирізняється панорама Києва, не тільки представляють його архітектуру, але й допомагають розв'язати окремі питання з його історичної топографії, а медаль на здобуття Києва у 1651 р. є свідченням про правовий статус його окремих районів.

Археологічні дослідження Києва нараховують майже 180 років, але тривалий час, з багатьох причин, увага приділялась виключно давньоруському періоду історії міста, та сьогодні значення археологічних джерел для вивчення історії XVI–XVII ст. вже не викликає сумніву.

Перша наукова публікація пізньосередньовічного матеріалу Києва за даними розкопок 1940 р. на горі Киселівці належить С.С.Магурі. Але планомірне і систематичне археологічне дослідження Києва, особливо Подолу, що був ядром пізньосередньовічного міста, розпочалось лише з 1970 р. після створення Київської експедиції ІА НАН України (керівник П.П.Толочко).

Відкриття 1971 р. І.І.Мовчаном на Звіринці гончарного комплексу XVI–XVII ст. не тільки дало важливий матеріал з історії околиці пізньосередньовічного Києва, але й започаткувало систематичне його накопичення і створення колекції пам'яток матеріальної культури цієї доби.

Археологічні дослідження Подолу і урочищ Гончарі–Кожум'яки, що здійснювались у 70–90-ті роки К.М.Гупалом, В.М.Зоценком, Г.Ю.Івакіним, Г.А.Козубовським, П.П.Толочком, М.А.Сагайдаком та іншими, дозволили визначити час масового заселення цих урочищ, точніше встановити межі біскупського містечка, вирішити ряд інших проблем.

Дослідження Старокиївської гори, які здійснювались у цей час Є.І.Архіповою, Я.Є.Боровським, В.М.Зоценком, С.І.Климовським, І.І.Мовчаном, П.П.Толочком, М.А.Сагайдаком, довели наявність окремих укріплень Копирева кінця, які зберігались ще у XVII ст., що дозволило локалізувати Пробитий вал, а також дали нові дані про забудову цієї частини міста.

Приділялась увага і околицям, де було виявлено Кловський собор (І.І.Мовчан, П.П.Толочко, В.О.Харламов), досліджувалась забудова Печерського містечка (С.О.Балакін, В.М.Гончар, О.М.Загребельний, І.О.Післарій, О.К.Сиромятніков, В.О.Харламов). Розкопками 1997 р. на Аскольдовій могилі відкрито гончарний комплекс першої половини XVII ст. (С.І.Климовський, І.І.Мовчан).

Важливі висновки щодо просідання Подільської низини внаслідок новітніх тектонічних рухів дали дослідження М.А.Сагайдака, які є результатом поєднання методів археологічної і геологічної наук.

Новим джерелом стали графіті, виявлені С.О.Висоцьким у монументальних спорудах Києва, помітно зросла інформативність нумізматичного матеріалу завдяки розробкам М.Ф.Котляра і Г.А.Козубовського.

Огляд джерел свідчить про швидке накопичення археологічних джерел з історії Києва XVI—XVII ст. і про загальне зростання джерелознавчої бази з цього періоду.

Історична література з проблеми дослідження є нечисленною і до неї перш за все можна віднести праці М.Ф.Берлинського, Є.І.Болховітінова, М.О.Максимовича, М.В.Закревського, М.І.Петрова, С.Т.Голубєва та інших, у яких розглянуто деякі питання з історичної топографії пізньосередньовічного Києва, інтерес до якої виник ще у XVII ст., але яка ще так і не стала предметом окремого дослідження.

Розвиток капіталізму викликав значний суспільний інтерес до історії міст і наприкінці XIX ст. виходять узагальнюючі праці В.Б.Антоновича, М.Ф.Володимирського-Буданова, М.К.Любавського, де аналізується вплив політико-адміністративного устрою на розвиток середньовічного українського міста, але динаміка його внутрішнього розвитку залишається ще поза увагою дослідників. Робота П.Г.Клепацького, хоч і увібрала значний

фактичний матеріал з історії Києва, але має загалом описовий характер і не виходить у концептуальному плані за межі головних положень, визначених В.Б.Антоновичем та М.Ф.Володимирським-Будановим.

Тоді ж О.Яблоновським видано історичний атлас земель Речі Посполитої рубезу XVI–XVII ст., який і сьогодні залишається єдиною роботою такого типу для України, але ним не враховано багатьох реалій у землекористуванні і землеволодінні в Києві та містяться окремі помилки, усунути які покликана складена автором картосхема.

У 20-ті роки М.С.Грушевським було розроблено програму порегіонального історичного дослідження України, яка залишилась нереалізованою, а одним з її нечисленних наслідків стало видання у 1926 р. збірки "Київ та його околиця в історії та пам'ятках", до якої увійшли статті О.С.Грушевського і Ф.Л.Ернста. Ця стаття Ф.Ернста, значно розширена ним пізніше, вийшла вже лише у 1984 р. і містить ідентифікацію архітектурних споруд панорами Києва 1651 р. з відомими пам'ятками.

У повоєнний час соціально-топографічний розвиток пізньосередньовічного Києва, як і історія міста цієї доби взагалі так і не стали предметом спеціального дослідження. Лише окремі аспекти цієї проблематики було порушено у роботах О.С.Компан, П.В.Михайлини та П.М.Саса.

Досить докладно історія міста висвітлена у першому томі тритомної "Истории Киева", яка є більш вдалим виданням, ніж том "Київ" 26-томної "Історії міст і сіл УРСР", але, незважаючи на те, що тут зведено майже усі відомості про Київ XVI–XVII ст., загальне викладення матеріалу має скоріше характер опису, а не аналізу розвитку міста, з окремими положеннями якого вже важко погодитись.

Останнім часом пізньосередньовічний Київ, завдяки залученню археологічних джерел, став об'єктом пильної уваги дослідників, що знайшло своє відображення у роботах Г.Ю.Івакіна, Г.А.Козубовського, І.І.Мовчана. Монографія Г.Ю.Івакіна "Історичний розвиток Києва XIII—середини XVI ст." (1996 р.), де узагальнено археологічні джерела з цього періоду, визначено реальний ступінь запустіння Києва після розорень 1240 і 1482 рр. та окреслено головні проблеми у дослідженні розвитку міста XVI ст., є

фактично першою роботою, що безпосередньо стосується теми дослідження.

Спробою продовжити цей напрям, використавши археологічні джерела, нові розробки з медієвістичної урбаністики і сучасні методики, — і є дане дослідження соціально-топографічного розвитку Києва XVI — першої половини XVII ст.

ПОДІЛ І ЙОГО ПЕРЕДМІСТЯ

У розділі розглядається роль Подолу з передмістями у формуванні структури міського простору Києва XVI — першої половини XVII ст., який являв собою систему різноманітних юридик, правова відокремленість яких посилювалась рельєфом.

У цій системі Поділ, що займав площу понад 110 га, був головним торгово-ремісничим осередком і її містоутворюючим ядром. Саме він вважався магдебурзьким містом, хоч магдебурзьке право поширювалось лише на частину його населення, а не на територію, яка залишалась державною власністю, а магістрат був лише її безстроковим користувачем, від якого у 1602 р. було відібрано західне передмістя Подолу.

На початок XVII ст. його територія вже була щільно забудованою, внаслідок чого розпочався пошук вільного простору для розширення міста, але оскільки Поділ вже оточували з усіх боків інші юридики, то спроби розширити місто у північному і західному напрямках за рахунок Оболоні і Щекавиці не мали успіху, а на півдні частина Старокиївської гори була передана магістрату лише у 1645 р.

Таке застосування магдебурзького права зумовило і строкатість соціальної структури Подолу, торгово-ремісниче населення якого складалось з магістратських, замкових і приватновласницьких міщан.

Дані 1552 і 1571 рр. свідчать, що чисельність замкових міщан у цей час скоротилась в 1,7 раза у зв'язку з переходом частини їх під магістратську юрисдикцію внаслідок залучення їх до несення "тяжарів міських".

Після 1579 р. з Подолу зникають монастирські і митрополичі міщани, а з 1602 р. — католицького єпископа, оскільки їх подальше мешкання тут стає не вигідним через поширення на них міських податків і повинностей.

Міщани світських феодалів продовжують мешкати на Подолі до самої Хмельниччини і чисельно зростають за рахунок шляхетських слуг, але сама шляхта мешкала тут лише час від часу, хоч і володіла значною кількістю дворів.

Загалом, міщани усіх юрисдикцій в цей період становили близько 90% мешканців Подолу, а чисельність магістратських між 1552 і 1571 роками зросла з 40% до 64%.

Зростання населення Києва, як і всіх середньовічних міст, відбувалось за рахунок допливу зі сторони. Аналіз люстрації 1552 р. дозволяє стверджувати, що цей доплив йшов переважно з території Київського воєводства.

За національним складом більшість мешканців Подолу становило корінне населення Середнього Подніпров'я і лише 10% (замковий уряд і залога) складали представники інших етносів, переважно поляки.

У 1552 р. мінімальна чисельність населення Подолу становила 2,3 тис. чоловік, у 1571 р. — 3,9 тис., а на 20-ті роки XVII ст. вона могла досягнути 7 тисяч, але подальше зростання призупиняється через відсутність простору для розширення міста.

Археологічні дані і аналіз планів Подолу дозволять стверджувати, що його планувальна структура, розпочавши своє формування після 1482 р., на кінець XVI ст. набула завершеного вигляду і без суттєвих змін проіснувала до перепланування після пожежі 1811 р.

Центром Подолу цієї доби був район сучасної Контрактової площі, де знаходились ринок, ратуша, гостинний двір і головні культові споруди. Західна частина Подолу, забудова якої контролювалась воєводою, з кінця XVI ст., за даними картографування, поступово перетворюється на район концентрації дворів шляхти і урядовців воєводства.

У розвитку Подолу тієї доби визначаються два етапи: від кінця XV і до кінця XVI ст., коли після швидкого відновлення по розоренню 1482 р. розвиток міста йде по висхідній; другий триває до Визвольної війни і йому

властиво загальмування темпів розвитку, призупинення зростання площі і населення міста, хоч його внутрішній потенціал ще не був вичерпаний.

Довколо Подолу, подібно до інших середньовічних міст, також існували передмістя, з яких західне у 1602 р. було передано, з метою посилення впливу католицизму у місті, під юрисдикцію католицького єпископа і дістало назву Біскупського містечка.

Проте, біскупи не змогли використати тенденції до просторового розширення Подолу і площа їх містечка не перевищувала 1 га, а його юридична відокремленість лише перешкоджала розвитку міста у найбільш зручному напрямі. За археологічними даними, вони навіть не змогли заселити урочища Гончарі-Кожум'яки, хоч після ліквідації Біскупщини ті відразу були включені до міської забудови.

КИЇВСЬКИЙ ЗАМОК І СТАРЕ ГОРОДИЩЕ

Важливу частину міського простору Києва становили найближчі до Подолу гори, з яких перш за все вирізняється гора, де наприкінці XIV ст. було зведено замок, і яка послідовно мала назву Замкової, Киселівки і Фролівської.

За писемними і археологічними даними, гора зазнала певної руйнації, але її площа у 9 га і зараз перевищує ту, яку відводив замку М.В.Закревський, вважаючи, що той займав і сусідню гору Уздихальницю.

З військової точки зору XIV—XV ст. розташування замка було обрано найбільш вдало і він був головною стратегічною фортецею Наддніпрянщини, яка також контролювала Поділ, але поступово його значення падає. Описи замку 1552, 1570, 1619 і 1622 рр. свідчать, що його забудова складалась з військових складів і комор для зберігання майна мешканців на час війни. Тут було лише 6–7 жител і подібно до інших замків Наддніпрянщини він відіграв виключно роль тимчасового сховища, а його населення було незначним, що також обумовлювалось труднощами водопостачання і сполучення.

З появою облогової артилерії, як зазначалось вже у 1552 і 1570 рр., він став занадто уразливим, а пониження Уздихальниці у 1611 р. ситуації не виправило. Зведений з дерева і змащений глиною, він потребував частих ремонтів, але воєводи, починаючи з К.Острозького, через відсутність

реальної загрози Києву, уникають їх і замок набуває жалюгідного вигляду. У розпал Визвольної війни воєвода А.Кисіль навіть здав його в оренду подільським міщанам, а московські воєводи, звівши нову фортецю на Старокиївській горі, винесли тим йому остаточний вирок, підготовлений попереднім розвитком.

Іншу роль у формуванні міського простору Києва відіграла Старокиївська гора, де ще зберігались залишки давньоруських укріплень і храмів, через що вона до 80-их років XVI ст. мала назву Старого городища. До неї також застосовувалась давня назва — Гора, а для окремих її частин — Уздихальниця і Михайлівська гора.

Певне піднесення цього району, яке спостерігається у XV ст. (Г.Ю.Івакін), було перервано нападом 1482 р., після якого його відновлення, внаслідок ліквідації Київського князівства і перенесення митрополичої резиденції, відбувалось вже за інших соціальних умов.

Внаслідок цього тут припиняються ремонти кам'яних соборів, що мали місце у XV ст., котрі населення продовжує розбирати на будівельний матеріал, що неодноразово зафіксовано розкопками, але залишаються діючими Софійський і Михайлівський собори, Спаська, Хрестовоздвиженська, Трьохсвятительська і частково відбудована Десятинна церкви. Як і раніше, Золота брама продовжує бути парадним в'їздом до міста.

Залишаючись державною власністю, гора була поділена на юридичні митрополичі кафедри, Печерського і Михайлівського Золотоверхого монастирів, але її заселення відбувалось дуже повільно.

Близько 1586 р. воєвода К.Острозький спробував прискорити цей процес і заснував тут Софійську слободу, мешканці якої отримали і право неоподаткованого шинкування, що призвело до гострого конфлікту з подільцями, оскільки підривало їх монополію у цій галузі, що погрожувало руйнацією вже усталеної соціально-економічної структури Подолу. Під тиском магістрату слобода була позбавлена цього привілею і її швидке зростання відразу призупинилось, але вона не зникла, як вважав М.Ф.Володимирський-Буданов, і лише дещо змінивши свій статус продовжувала існувати надалі під юрисдикцією митрополита.

У 1595 р. з планом прискороного заселення гори виступив єпископ Ю.Верещинський, який пропонував розділити її на два нових, підпорядкованих королю і єпископу, міста, котрі, надавши їм магдебурзькі права подібно до Подолу, заселити вихідцями з Польщі. Цей план так і зостався проектом, а його частковою реалізацією можна вважати заснування Єпископського містечка поруч з Подолом.

На першу половину XVII ст. населення гори, внаслідок поліпшення демографічної ситуації у Наддніпрянщині і повернення до Києва митрополичої кафедри, помітно збільшилось, а її вплив на формування міського простору Києва, в якому, незважаючи на свою юридичну відокремленість, вона була продовженням соціально-економічної структури Подолу, став вагомим.

М.І.Петровим, на підставі свідчень літописів і Ю.Верещинського, було висловлено припущення, що до XI ст., а потім з XIII ст. і пізніше, назва Щекавиця поширювалась на все пасмо гір від сучасної Щекавиці і до Кудрявця. Воно згодом було забуто, але люстрація 1570 р., межувальні акти 1602, 1619, 1701, 1710 рр. і повідомлення В.Шереметєва 1658 р. підтверджують таке використання назви Щекавиця у цей час і її пізніше остаточне подроблення у зв'язку з заселенням цього масиву.

Помилковим є твердження М.Ф.Берлинського про існування на Кудрявці другого єпископського замку, за руїни якого він прийняв залишки церкви XII ст.; розкриті П.О.Лашкарєвим, що в нього було беззастережно запозичено іншими авторами.

Археологічні дослідження Кудрявця дозволили локалізувати важливий тогочасний репер — Пробитий вал, що належав до укріплень давньоруського Копиревого кінця, і залишки якого, вірогідно, було зрито у 1895 р.

Зайнятий садками і городами, слабозаселений Щекавицький масив використовувався у XVI—XVII ст. як сільськогосподарська зона міста.

ПЕЧЕРСЬК ТА ОКОЛИЦІ

У розділі розглядається роль і розвиток у структурі міського простору Києва його околиць, які сформувались ще у давньоруський час.

Найбільшого піднесення в цей період зазнає поселення довкола Печерського монастиря, яке перетворюється на окреме приватновласницьке містечко з населенням понад 1,5 тис. осіб і 4 парафіяльними церквами.

Цьому сприяла наявність в нього величезних земельних володінь і коштів, а також його статус головного монастиря Русі і численні реліквії, що приваблювало сюди прочан, а це потребувало значного населення для обслуговування функціонування монастиря. Відповідно, напрям його розвитку був дещо відмінним від Подолу, а можливості його просторового розширення на середину XVII ст. ще не були вичерпаними.

Тариф 1571 р. фіксує окреме поселення довколо Пустинно-Микільського монастиря, що нараховувало близько 250 осіб. Тариф 1628 р. про нього не згадує, але археологічні дослідження 1997 р. доводять, що воно існувало і в цей час, а його населення, крім рибальства, спеціалізувалось на виробництві керамічних іграшок та посуду. На середину XVII ст. воно фактично перетворилося на передмістя більш розвиненого сусіднього Печерського містечка.

За археологічними даними, ніколи не припиняло свого існування Звіринецьке поселення Видубицького монастиря, хоч і залишалось незначним. Його піднесення відбувається лише у 40-ві роки XVII ст. внаслідок спрямування через монастирські володіння шляху до Києва, обслуговуванням якого було зайнято понад 200 мешканців поселення. Це стало можливим завдяки припинення митрополитом П.Могилою постійних спроб Печерського монастиря захопити Видубичі і Звіринець, які протягом усього часу функціонували як південна околиця Києва.

Північна околиця Києва — Оболонь являла собою сільськогосподарську зону міста. Розширення міста в цьому напрямку не відбулось через невизначеність тут порядку землекористування, топографічні умови і необхідність збереження сільськогосподарських угідь. Лише на рубежі XVI—XVII ст. у володіннях Кирилівського монастиря виникає аграрно-промислова слобода Карпилівка, що швидко зростає завдяки орієнтації на ринок Подолу.

Аналогічну роль відігравали острови Дніпра, які були цінними об'єктами землеволодіння, та його лівобережжя.

ПРОЦЕС І ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРИ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ КИЄВА XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Соціально-топографічний розвиток Києва може бути представлений як просторові коливання соціальної системи, яка під дією комплексу факторів розширюється або звужується, що відповідно позначається і на її внутрішній структурі.

У визначенні меж міського простору Києва XVI — першої половини XVII ст. прослідуються два підходи, що мають історичну традицію: тогочасні джерела, насамперед актовий матеріал, часто ототожнюють Київ виключно з Подолом, але сучасники звичайно відносять місту простір межиріччя Дніпра, Либіді і Сирця, що співпадає з межами давньоруського Києва, визначеними тривалими археологічними дослідженнями (П.П.Толочко, І.І.Мовчан).

Таке сприйняття міста сучасниками обумовлено реальним станом речей, оскільки Київ цієї доби — це розтягнута на 12 км сукупність різнотипних юридик, ядром якої є Поділ, але яку функціональні зв'язки об'єднують в одне ціле. Ця просторова розтягнутість і юридична відокремленість визначили і поліцентричність у формуванні його простору, коли поруч з Подолом, головним містоутворюючим ядром, подібну ж функцію виконувало і швидкозростаюче Печерське містечко.

Сукупність дії топографічного, соціально-економічного, військово-політичного факторів обумовила різну роль і функції у цьому процесі кожного з історичних районів Києва, в розвитку якого визначаються два етапи.

Перший — від початку XVI ст., коли місто відновлюється після розорення 1482 р. і його розвиток йде досить повільно. Другий — з кінця XVI і до середини XVII ст. В цей час розвиток міста значно прискорився і охопив усі його райони, що було викликано посиленням допливу населення до Наддніпрянщини, де починають швидко виникати і зростати міста і містечка.

На цій хвилі швидко підноситься Поділ, але незабаром його розвиток призупиняється через відсутність простору для розширення і розбудова його соціально-економічної структури йде опосередковано за рахунок юридик Старокиївської гори.

Ці зміни сприяли і зростанню південної околиці Києва, серед монастирських поселень якої домінує Печерське містечко, що стало ланкою, яка з'єднала їх з головним містоутворюючим ядром — Подолом, а виникнення Карпилівки завершило процес формування північної межі міського простору Києва, який на середину XVII ст. вже цілком відновився у межах міста давньоруської доби.

В И С Н О В К И

1. Аналіз джерел дозволяє встановити, що Київ XVI — першої половини XVII ст. являв собою єдину соціальну систему, яка займала простір довжиною 12 км і складалась з кількох різнотипних юридичних утворень.

2. Процес формування міського простору Києва мав поліцентричний характер: функцію головного містоутворюючого ядра виконував Поділ, а допоміжного — Печерське містечко.

3. Соціально-топографічний розвиток Києва відбувся у цей час по висхідній і пройшов два етапи, що різняться ступенем інтенсивності. Початок другого припадає на кінець XVI ст. і був обумовлений загальною зміною демографічної ситуації у Наддніпрянщині.

4. На другому етапі Київ вступив у фазу інтенсивного розвитку, але розширення його головного ядра призупинилось внаслідок загальних умов феодалного землеволодіння міст Речі Посполитої.

5. На середину XVII ст. міський простір Києва вже цілком відновився у межах міста давньоруського часу.

За темою дослідження опубліковані такі роботи:

1. Медаль Януша Радзивілла як свідчення про середньовічний герб Києва // Український історичний журнал. — 1992. — № 2. — С.40–48.

2. Волоська слобода Старокиївської гори // Археологія. — 1996. — № 1. — С.105–112 (співавтори — І.І.Мовчан, А.В.Реутов).

3. До питання про запустіння Києва після Батиевої навали (За дослідженнями Старокиївської експедиції 1988–1994 рр.) // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. — К., 1996. — С.222–224.

4. Пам'ятка англійської торгівлі XVI ст. з Києва // Археологія. — 1997. — № 2. — С.112–116.

5. До питання про "обмеженість" магдебурзького права середньовічного Києва // Український історичний журнал. - 1997. - № 4. - С.76-81.

6. Urme ale pe dealul vechiului Kiev // Tyragetia. - Chişinău. - 1997.- Anuar IV-V. - P.181-191 (співавтори — І.І.Мовчан, А.В.Рєутов).

Климовський С.І. Соціально-топографічний розвиток Києва XVI — першої половини XVII ст. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 — археологія. - Інститут археології НАН України, Київ, 1997.

У роботі розглядається процес і фактори формування міського простору Києва XVI — першої половини XVII ст.

Київ цього часу являв собою складну систему юридик, головним ядром якої був Поділ, який користувався магдебурзьким правом, а з кінця XVI ст. подібну функцію виконує і Печерське містечко. Аналіз писемних і археологічних джерел дозволяє визначити, що місто у цей період розвивалось по висхідній і його простір, після розорення 1482 р., повністю відновився у межах давньоруського Києва. Проте, у першій половині XVII ст. розвиток окремих його районів призупиняється і гальмується загальними умовами феодального землеволодіння у місті.

Ключові слова: Київ, середньовіччя, соціальна топографія.

Климовский С.И. Социально-топографическое развитие Кизва XVI — первой половины XVII вв. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 — археология. - Институт археологии НАН Украины, Киев, 1997.

В работе рассматриваются процесс и факторы формирования городского пространства Киева XVI — первой половины XVII вв.

Киев этого времени представлял собою систему юридик, главным ядром которой был Подол, пользовавшийся магдебургским правом, а с конца XVI ст. подобную функцию выполняет и Печерское местечко.

Анализ письменных и археологических источников позволяет установить, что Киев в этот период развивался по восходящей и его городское пространство, после разорения 1482 г., полностью восстанавливается в границах древнерусского Киева. Однако, в первой половине XVII в. развитие отдельных его районов приостанавливается и тормозится общими условиями феодального землевладения в городе.

Ключевые слова: Киев, средневековье, социальная топография.

Klimovsky S.I. Socio-topographical development of Kyiv in the XVI - first half XVII centuries. - Manuscript.

Thesis for the candidate's degree by the speciality 07.00.04 - archaeology. - The Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 1997.

The work considers the process and factors of forming the urban territory of Kyiv in the XVI - first half of the XVII centuries. In this time Kyiv was compound sistem of juridical districts. Podil, which enjoy magdeburg's rule, was urban centre of this sistem, but with end of XVI centuries Pechersk city begin fulfill similar function. Analysis of written and archaeological sources allows to identify that during this period Kyiv's development increased and after 1482 destroy its local territory was completely restores with in the Old Russian Kyiv. However, in the first half of the XVII century the development of some Kyiv districts was complicated and interrupted by general conditions of feudal landownership in the city.

Key words: Kyiv, middel age, social's topografic.

Підписано до друку: 25.12.97. Формат 60x90/16.

Зам. № 5 . Об'єм . Тираж 100 примірників.

Типографія Верхний Вал 2

AB 27. H. (H)

1000
500
100
50
10
5
1

431482

AB 39.474